

Опубліковано:

Гусев С.О. Зв'язки трипільських племен Середнього Побужжя (за матеріалами крем'яної індустрії) / С.О. Гусев // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т.14. – С.59–66.

С.О. Гусев

Зв'язки трипільських племен Середнього Побужжя (за матеріалами крем'яної індустрії)

У статті відображено значення **крем'яної індустрії** для трипільських племен Середнього Побужжя. Простежено на крем'яному матеріалі зв'язки трипільського населення Середнього Побужжя з навколишніми територіями.

Ключові слова: Трипілля, трипільська культура, Середнє Побужжя, крем'яна індустрія, обробіток кременю, волинський кремень.

С.А. Гусев

Связи трипольских племен Среднего Побужья (по материалам кремневой индустрии)

В статье отражено значение кремневой индустрии для трипольских племен Среднего Побужья. Прослежено на кремневом материале связи трипольского населения Среднего Побужья с окружающими территориями.

Ключевые слова: Триполье, трипольская культура, Среднее Побужье, кремневая индустрии, обработка кремня, волинский кремень.

S.O. Gusev

Links of Trypil' tribes of the of the Middle Buh (based on the materials of the rolling industry)

The article reflects the value of the silicon industry for Trypil' tribes of the Middle Buh. Traced on the silicon material of the connections of the Trypil' population of the Middle Buh with the surrounding territories.

Keywords: Trypil', Trypil' culture, Middle Buh, silicon industry, processing silicon, Volyn crease.

Носії трипільської культури були одними з найвправніших видобувачів і майстрів з обробітку кременю, уміло користувалися крем'яними знаряддями праці, модифікуючи та вдосконалюючи їх. Поряд з іншим, це забезпечило трипільцям той високий рівень розвитку матеріальної культури, який вивів давнє землеробське населення територій України, Молдови та Румунії на передові рубежі історичного прогресу Південно-Східної Європи за доби енеоліту.

Вивчаючи крем'яну індустрію* древніх народів, необхідно розрізнити три послідовних і тісно пов'язаних між собою операції: 1) добування сировини та первинна її обробка; 2) виготовлення і ремонт знарядь праці; 3) уміння та навички використання крем'яних інструментів у процесі виробництва. Ми зупинимося переважно на двох перших процесах, ставлячи за мету простежити

* Під поняттям "індустрія" розуміється колекція артефактів (у даному випадку – крем'яних інструментів), яка визначає спільність матеріалу та технології (за: Колпаков Е.М., Бочкарєв В.С., Васкул И.О и др. Классификация в археологии. – М., 1990. – С.61.

на крем'яному матеріалі зв'язки трипільського населення Середнього Побужжя з навколишніми територіями.

За своєю геологічною будовою Побужжя не належить до багатих на кремій районів, оскільки регіон розміщений у межах Українського кристалічного щита, де переважають глиняні та суглинкові нашарування¹. Кремій, як відомо, формується у вапнякових і крейдових шарах. В часи Трипільля невелику кількість низькоякісної галькової сировини могли добувати й з місцевих родовищ. На схід від річища Південного Бугу, зокрема в басейні р. Велика Вись, поблизу сіл Коробчине та Рубаний Міст, О. Цвек виявила кілька комплексів з видобування і первинної обробки кременю². Однак, як показують дослідження колекцій інструментів з різночасових поселень Середнього Побужжя, трипільці віддавали перевагу не місцевій, а принесеній сировині. Імпортування кременю призвело до встановлення тісних економічних, соціальних та культурних зв'язків між локальними групами Трипільля.

На ранніх етапах розвитку культури на Побужжя кремій надходив переважно із середньодністровського каньйону. Тут просто на поверхні зустрічається вдосталь оголених кремнемістких шарів верхніх та корінних сеноманських відкладів³. Ще на початку 1940-х років С. Бібіков, спеціально обстежуючи лівий берег каньйону Дністра, виявив чимало древніх неглибоких крем'яних шахт і штолень та місць первинної обробки сировини. Найбільші вибірки були зафіксовані на плато гори Білої в теперішньому Новоушицькому районі Хмельницької області⁴. Копальні енеолітичного часу молдовський дослідник І. Борзіяк знайшов й нижче за течією Дністра, поблизу м.Атаки та с.Наславча⁵.

Безсумнівно, басейн Середнього Дністра за кам'яної доби виступав одним з найпотужніших сировинних осередків Південно-Східної Європи. Саме звідси лівими дністровськими притоками почали просуватися вглиб Правобережної України трипільські племена, приносячи на Побужжя дністровський кремій. Матеріали пам'яток кінця раннього етапу АІІ (Іваньки, Степанівна, Вінниця-1 та ін.) засвідчують, що сировина надходила сюди з ділянки річища від м.Новодністровська до м. Сороки, а також з лівих дністровських приток**.

Більше половини знарядь праці ранньотрипільського часу виготовлялося на відщепках і лише 20–30 відсотків – на коротких (до 10 см) пластинах. Цей факт може вказувати на те, що кремій на Південний Буг транспортувся

¹ Середнє Побужжя / за ред. Г.І.Денисика. – Вінниця, 2002.

² Цвек О.В. Дослідження поселень трипільської культури в басейні Південного Бугу // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. – Луцьк, 1993. – С.130–131; Цвек Е.В., Мовчан І.І. Новый производственный комплекс трипольской культуры по добыче и обработке кремня // Развитие культуры в каменном веке: Тез. докл. – СПб., 1997.- С.142–144.

³ Бондарчук В.Г. Геологія України. – К.,1959. – С.251, 252.

⁴ Бибилов С.М. Древние кремнёвые выработки в Среднем Поднестровье // Sbornik narodního muzea v Praze. – 1966. – №1/2. – С.3–7.

⁵ Борзияк И.А. Каменное сырьё для изготовления орудий труда и оружия на этапе неолита-энеолита на юго-западе СССР // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V в. н.э.). – К.,1991. – С.39–40.

** Автор висловлює щирю вдячність В.Ф.Петруню за проведений петрографічний аналіз крем'яного матеріалу.

переважно у вигляді журавчикових (журавчик – *рос.* желвак) конкрецій, “чорнових” нуклеусів чи масивних овальних заготовок-відщепів. Робочі краї інструментів оформлені дрібною ретушшю. В крем’яних наборах спостерігається багато крупних відходів (сколи, відщепи) та екземплярів без чітко виражених слідів утилізації. Подібна традиція виготовлення знарядь праці притаманна багатьом комплексам раннього Трипільля Подністрів’я⁶. Це можна пояснити тим, що довкола знаходилося вдосталь крем’яного матеріалу, тому перший-ліпший шматок достатньо було обробити кількома вправними сколами, щоб використати його в якості інструмента. Проведені у цьому плані спеціальні дослідження кременю з поселення Конатківці (верхів’я річки Дерло, ліва притока Дністра) демонструють схожу картину навіть на більш пізньому етапі VI-VII⁷.

Отже, потреба трипільців Середнього Побужжя у кремені на ранньому етапі культури задовольнялася переважно родовищами Подністрів’я. Як наслідок, встановилися тісні зв’язки з південними сусідами, вірогідно, на генетичній основі, оскільки інші категорії знахідок (кераміка, антропоморфна пластика тощо) також досить подібні.

На початку розвинутого періоду переміщення трипільських общин на Південний Буг і далі у східному напрямку поживляється. За участю дністровського елемента на рубежі етапів АII-VI у Побужжі склалася своєрідна борисівська група (Плисків-Чернявка, Уланівка, Сорока, Печера, Борисівка та ін.)⁸, де також присутні знаряддя праці з дністровської крем’яної сировини. Однак, ступінь вивченості інструментарію цих пам’яток, як і поселень наступних етапів, залишається ще недостатньою, тому зараз вести предметну мову досить важко.

Ситуація стає зрозумілішою наприкінці етапу VI-VII, коли на Побужжя починає активно проникати традиція своєрідного монохромного розпису кераміки⁹. Вона відмінна від попередньої поліхромії, що добре виражено, наприклад, у матеріалах Кліщева¹⁰ та деяких інших поселень.

Переорієнтація на якісніші туронські халцедоноліти Верхнього Подністрів’я та Південно-Східної Волині сталася зовсім не випадково. Як показують археологічні дослідження, проведені В.Круцом та С.Рижовим, на етапі VI-VII активізувалось освоєння трипільцями кремне- та соленосних регіонів Передкарпаття і Волині¹¹. Фахівці окреслили тут своєрідну верхньодністровську локальну групу трипільських пам’яток етапів VI-VII –

⁶ Збеневич В.Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. – К., 1989. – С.47–60.

⁷ Гусев С.О. Трипільське поселення Конатківці в Подністрів’ї // Трипільська цивілізація у спадщині України. – К., 2003. – С.310–314.

⁸ Черныш Е.К. Место поселений борисовского типа в периодизации трипольской культуры // КСИА. – 1975. – Вып.142. – С.3–10.

⁹ Рижов С. Трипільські пам’ятки Пруто-Дністровського регіону (кінець етапу VII – етап CI) // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль, 2003. – С.37.

¹⁰ Заец И.И., Рыжов С.Н. Поселение трипольской культуры Клишев на Южном Буге. – К., 1992. – С.162.

¹¹ Круц В.А., Рыжов С.Н. Исследование памятников трипольской культуры в бассейне Случи // АО за 1977 год. – М., 1978. – С.341; Круц В.О., Рижов С.М. Пам’ятки трипільської культури Східної Волині // Минувле і сучасне Волині: Тези доп. – Луцьк, 1988. – С.105–108.

СІ¹². Археологи-петрографи В. Конопля та Б. Василенко, обстежуючи Верхній Дністер аж до Покуття, виявили понад 150 трипільських поселень, також датованих етапами VI–VII – СІ¹³. Поблизу багатьох з них знаходилися сліди давніх вибірок та місця попередньої обробки кременю. Вперше в Україні тут задокументовано глибоке штольневе видобування кременю у великих масштабах. Наприклад, неподалік с. Буківне, на Іванофранківщині, у каньйоні Дністра названі дослідники зафіксували шар чорного і темносірого туронського кременю 100-метрової довжини та 277 штолень довкола. Первинний обробіток породи відбувався поряд зі штольнями, на майданчиках-майстернях. В. Конопля зазначає, що тут знайдено й підготовлені до транспортування пренуклеуси¹⁴.

Вочевидь, обробіток кременю провадився не тільки поблизу копалень, а й у спеціальних майстернях на поселеннях, що підтверджено археологічними дослідженнями в Незвисько, Комарово, Бабині (Попове Поле)¹⁵. Небезпідставними є висновки про те, що у верхів'ях Дністра та на півдні Волинської височини існували поселення, які цілком спеціалізувалися на добуванні, обробці та експортуванні кременю. Одне з таких поселень розташоване неподалік від с.Бодаки теперішнього Збараського району Тернопільської області. “Велике число крем'яних виробів, знярядь невикористаних у роботі, вказує на те, – висновує дослідниця пам'ятки Н.Скакун, – що вся крем'яна продукція не могла бути використана на господарські потреби всередині селища. Це є доказом існування в епоху розвинутого Трипілья населених пунктів, мешканці яких не тільки забезпечували себе усім необхідним, але й займалися спеціалізованою діяльністю, зокрема виробництвом крем'яних виробів, що були продуктом всередині та міжплеменного обміну, напрямок якого ще належить з'ясувати”¹⁶.

Проведені на Побужжі дослідження показують, що транспортуватися цей кремій міг саме сюди. З Бодаками (або однотипними пам'ятками) простежується тісний зв'язок середньобузьких поселень ворошилівського типу перед усім через схожі керамічні комплекси. В колекціях обопільно присутні бомбоподібні кубки з чорнофарбовим лицьовим і метопним (“сегментним”) орнаментом, широкогорлі горщики і кратери з листоподібними хрестами, опуклобок і амфори з лійчастими вінцями, що оздоблені по тулубу S-подібною спіраллю, грушоподібні посудини з високими циліндричними вінцями і пазом

¹² Круц В.А., Рыжов С.Н. Трипольские памятники Верхнего Поднестровья // Проблемы истории та археологии давнього населення Української РСР: Тези доп. – К., 1989. – С.103–104.; Круц В.О., Рыжов С.М. Внерхньодністровська локальна група пам'яток трипільської культури та нові дані про зв'язки з населенням полгарської і лендельської культури // Археологія. – 1997. – №2. – С.23–32.

¹³ Конопля В.М. Обробка кременю населенням трипільської культури Південно-Західного Поділля // Десята Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція: Тези доп. – Вінниця, 1991. – С.21–22; Василенко Б.А. Видобування і обробка кременю на Правобережжі Верхнього Подністров'я в енеоліті // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тези доп. – К., 1989. – С.38.

¹⁴ Конопля В.М. Первісні кремнедобувні шахти Прикарпаття // VII Подільська історико-краєзнавча конференція: Тези доп. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С.4–5.

¹⁵ Черныш Е.К. Трипольские мастерские по обработке кремня // КСИА. – 1967. – Вып.111. – С.60–66.

¹⁶ Скакун Н.Н., Старкова Е.Г., Самзун А., Матева Б. Бодаки – поселение-мастерская на северо-западе Трипольской культуры // Трипільський світ і його сусіди: Тези доп. – Збараж, 2001. – С.55.

над плічками, зооморфні та сферо-конічні миски, “біноклі”, кухонні горщики з “перлинами” на вінцях та “гірляндами” під ними тощо¹⁷.

Отже, повна переорієнтація на волинський кремій відбулася, на наш погляд, на етапі ВІІ. У матеріалах поселень Сосни, Лісне, Ворошилівка та ін. понад 90 відсотків кременю має південно-західне та західне походження. Наприклад, у Ворошилівці найбільше зафіксовано смугасто-плямового сірого (опакового, непрозорого і прозорого) дрібнозернистого туронського кременю з корінних осадково-діагенетичних родовищ, розташованих південно-західніше (з виходом у долину Дністра), західніше та північніше щодо верхів'їв Південного Бугу. Трапилася незначна кількість чорного непрозорого та сірого прозорого кременю, виходи якого на поверхню відомі від м.Новодністровська до м. Новоград-Волинського. Зовсім мало знайдено у Ворошилівці брунатно-димчастого дотуронського кременю, який у природі зустрічається на берегах Дністра від с.Бернашівки (Вінницька область) до с.Незвисько (Івано-Франківська область). Так само й у Соснах: помітна кількісна перевага волинського кременю. З родовищ середньодністровського каньйону на Сосонське поселення потрапило лише кілька екземплярів білого, блакитно-білого та блакитно-сірого кременю сеноманських відкладів. На поселеннях початку етапу СІ (Лисогірка, Курилівка, Кожухів, Городище-2 та ін.) дністровська сировина практично відсутня. Тут повністю “панує” волинський кремій.

Починаючи від етапу ВІІ, у Середньому Побужжі відмінною стала й технологія виготовлення інструментів. Стабільно переважають інструменти на пластинах великого та середнього розміру правильних пропорційних форм. Вдосконалюється специфічна техніка струменистої ретуші, відмінної від дрібної лускової, характерної для ранньотрипільського часу. Загалом, ці технологічні зміни пов'язані з глобальними процесами розвитку крем'яної індустрії і прилученням давнього населення Побужжя за посередництвом своїх постачальників до традицій енеолітичних культур Балкано-Дунайського кола.

На поселеннях ворошилівського і курилівського типів середньобузької локальної групи використовувалися знаряддя праці (ножі, кінцеві скребки, вкладиші до серпів, свердла-розвертки), виготовлені переважно на довгих (до 15–20 см) трапецієподібних у перетині широких пластинах, менше – на великих відщепках (бокові скребки, різці). Робочі краї оформлювалися найпрогресивнішою на той час технікою довгої струменистої ретуші: майстер спрямовував ретушер від спинки до черевця перпендикулярно повздовжній вісі пластини. Навіть неспеціалісту помітно, як давній каменярь уміло загострював інструмент. Зовсім небагато (у порівнянні з комплексами ранніх пам'яток Трипілья Середнього Побужжя) трапляється відходів – сколів, відщепів, лусок. Великою рідкістю є нуклеуси.

У контексті досліджуваного питання заслуговує на увагу крем'яна майстерня, розкопана на поселенні Ворошилівка у 1984 році. Вона знаходилася

¹⁷ Скаун Н.Н., Старкова Е.Г. Особенности керамического комплекса трипольского поселения Бодаки // Трипільські поселення-гіганти: Матеріали міжнар. конф. – К., 2003. – С.148–160.

на північній околиці поселення, поблизу невеликої наземної споруди №4. Майстерня була обладнана у ямі, діаметром близько 2-х м та глибиною 1,3 м від денної поверхні. По центру, на земляному столику, лежав плаский камінь, розміром 20 x 14 x 10 см, а довкола – ще 25 хаотично розкиданих невеликих камінців, 3 крем'яних відбійники, два поламаних інструменти на пластинах, кілька скребків на відщехах, наконечник до стріли та більше сотні дрібних сколів. Але жодного нуклеуса! Отже, Ворошилівська майстерня спеціалізувалася не стільки на безпосередньому виготовленні, як на ремонті та переробці знарядь праці. Дійсно, в колекції крем'яних знарядь Ворошилівки, а також у Лисогірці та Курилівці, знаходимо ножеподібні пластинки, що ремонтувалися до чотирьох разів, чого не відмічено на інструментах з більш ранніх трипільських поселень Середнього Побужжя.

Усе це дозволяє припустити, що на Побужжя кремій доставлявся не журавчиками-конкреціями, навіть не нуклеусами, а у вигляді сколотих пластин-заготовок. Чому так? Відповідь очевидна: кремій надходив здалеку, тому зайва вага непотрібна. Якщо при транспортуванні з Дністра сировина могла надходити максимум за 2–3 піших дні (від Новодністровська до Вінниці, наприклад, пряма відстань становить 104 км), то кремій з Південно-Східної Волині на Південний Буг переносився вдвічі довше (напростоць від Кременця до Вінниці – 220 км)^{***}.

Принесений здалеку кремій досить високо цінувався, хоча у нас немає підстав говорити про його дефіцит, зокрема на поселеннях середньобузької групи. Крем'яні пластини ретельно обробляли, поламани інструменти ремонтували, повністю утилізуючи сировину. Зазначимо, що у найпізніші трипільські часи (етап СІІ) практика постачання кременю та ставлення до нього у мешканців Побужжя суттєво не змінилися. Згадаймо, хоча б, відомий “скарб” великих ножеподібних пластин, сколотих з одного нуклеуса, який був дбайливо загорнутий у тканину чи шкіру і схований у ямці під долівкою наземного житла в Сандраках¹⁸.

Переорієнтація на верхньодністровські та південноволинські крем'яні родовища для носіїв трипільської культури Середнього Побужжя була спричинена не тільки високою якістю сировини. Вірогідно, у напрямку до Південного Бугу переміщалися нові групи трипільських переселенців, доносячи як прогресивні надбання крем'яної індустрії, так і нові культурні традиції в цілому. Існування тісних зв'язків із західними сусідами підтверджується керамічними виробами. Для пам'яток етапу ВІІ обох регіонів характерними є випуклобокні посудини (амфори, кубки, кратери, шоломоподібні покришки), прикрашені практично по усьому тулубу чорнофарбовим декором у вигляді S-подібного закруту, “совиноного ліку”, метоп ними композиціями. Промовистою ознакою культурної близькості виступає розповсюдженість

^{***} Ми не виключаємо можливості організації трипільцями проміжних пунктів на шляху транспортування, навіть майстерень, де сировина проходила якісь стадії обробки. Б.Жураковський пропонує вважати такою крем'яну майстерню на р.Мурафа, поблизу групи поселень в околицях сіл Калитинка, Покутино та Садківці Шаргородського району Вінницької області. (Див.: Жураковський Б. Вузли трипільських поселень на річці Мурафа // Трипільські поселення-гіганти: Матеріали міжнар. конф. – К., 2003. – С.49)

¹⁸ Лагодівська О.Ф. Пізньотрипільське поселення у с.Сандраки // АП – 1956. – Т.6. – С.123–124.

орнаментального стилю a_2 (за Г.Шмідтом), у якому чорнофарбовий візерунок облямований тонкою білою лінією. Крилаті ввігнуті вінця кратерів та амфор ззовні та зсередини оздоблювалися краплеподібними фестонами, напівсферичні і сферо-конічні миски – хрестами-овалами, також часто з білим облямуванням.

Чимало схожостей між середньобузькою та верхньодністровською локальними групами Трипілля знаходимо у морфології та оздобленні антропоморфних статуєток на веретеноподібній ніжці (голова-защип, груди-наліпи, ретельно виліплена ступня, “фартушок” на стегнах). І, що важливо, в обох регіонах була досить розвинута практика заглибленого домобудівництва. Особливо багато аналогій мають парні ями та землянки, які змикаються у вигляді цифри “8”.

У подальших дослідженнях варто ще з’ясувати, яку роль відігравали трипільські племена Середнього Побужжя у розповсюдженні кременю в напрямку до Дніпра, адже й тут порівняно часто трапляється занесена волинська сировина¹⁹, подекуди навіть поряд з місцевим (“канівським”) кременем²⁰. Перспективним є вивчення питання про зворотні стосунки побузьких трипільців зі своїми сусідами, зокрема, на яких умовах (родинних, економічних і т.п.) сюди надходив кремій.

Таким чином, дослідження крем’яної індустрії показало, що трипільське населення середньої течії Південного Бугу підтримувало тісні зв’язки з мешканцями багатих на поклади кременю регіонами впродовж усієї історії свого розвитку. Вдалося прослідкувати динаміку зміни у напрямку зв’язків: на ранніх етапах розвитку культури переважав південний вектор (Середнє Подністров’я), а у період розвинутого Трипілля – західний (Верхнє Подністров’я та Південно-Східна Волинь).

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

КСИА – Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии АН СССР. М.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

ГУСЄВ Сергій Олексійович – кандидат історичних наук, доцент, завідуючий кафедрою української та зарубіжної культури Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

¹⁹ Петрунь В.Ф. К петрографическому определению состава и районов добычи минерального сырья раннеземледельческими племенами Юго-Запада СССР // КСИА. – 1967. – Вып.111. – С.5059; *Budziszewski J.* Flint materials from cemeteries of the Sofievka Type // *Baltic-Pontik Studies*. – 1995. – Vol.3. – P.148–190.

²⁰ Пічкур Є.В., Шидловський П.С. Комплекс кремнеобробки поселення Пекарі II // Трипільські поселення-гіганти: Матеріали міжнар. конф. – К., 2003. – С.124, 126.